

Köktürk Yazılı Bazı Metinlerde Kullanılan χ · \otimes · κ Sembollerinin Fonetik Değerleri Üzerine*

Osman Nedim TUNA
Çeviren: Sinan Güzel

Köktürk abidelerinin yazısında oldukça geniş sayıda ve çeşitlilikte sembollerin kullanıldığı iyi bilinir. Bununla birlikte bunların büyük bir çoğunluğu sadece az sayıdaki aynı sembollerin varyantlarıdır.¹ Bunlar şekil olarak değişebilse de genellikle aynı sesi ifade ederler.² Diğer durumlarda bir

*Bu makale 1962 baharında önce Türkçe olarak yazıldı. İngilizce çeviride makalenin özgün üslup ve muhtevasının korunmasına yardımlarını gördüğüm sevgili arkadaşlarım Prof. Dr. James E. Bosson ve Phyllis Bosson'a (şimdi Berkeley ve California'dalar) teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca Washington Üniversitesinde birlikte çalışmaktan zevk duyduğum güzide bilginler Prof. Dr. Nicholas N. Poppe ve Prof. Dr. Omeljan Pritsak'ın değerli eleştirisi ve önerileri için minnettarım.

¹ (a)

= d (art ünlüler dışında) soldan sağa: (1) Begre, (2) Uyük Tarlak, (3) Begre, (4) Tuva III, (5) Oznaçennoye, (6) Oznaçennoye, (7) Barlık II, (8) Talas II, (9) Talas II, (10) Kültigin..., (11) Kültigin..., (12) Begre, (13) Begre.

(b)

=g (art ünlüler dışında) soldan sağa : (1) Çakul II..., (2) Kültigin..., (3) Tuva III (4) Kemçik-Çırgak, (5) Minusinsk, (6) Talas 5..., (7) Tuva I., (8) Çakul III, (9) Tuva I, (10) Çakul III (11) Talas II...(12) Kara Yüs, (13) İhe Huşotu

² (a)

= t (art ünlüler dışında). Soldan sağa : (1) Altın Köl I..., (2) Abakan, (3) Hoytu Tamir VI, (4) Elegest II..., (5) Kemçik-Çırgak, (6) Kültigin..., (7) Kültigin..., (8) Bilge Tonyukuk, (9) Hoytu Tamir X, (10) Kara Balgasun, (11) Uyük Turan, (12) Ongin, (13) Ongin

(b)

=m. Soldan sağa: (1) Kültigin... (2) Ongin, (3) Ongin, (4) Bilge Tonyukuk, (5) Elegest, (6) Talas I (7) Açura... (8) Bilge Tonyukuk, (9) Altın Köl II, (10) Uybat III, (11) Barlık II, (12) Çakul VI, (13) Hoytu Tamir X, (14) Tuva II, (15) Tuva III, (16) Kemçik-Çırgak, (17) İhe Aşete, (18) Hoytu Tamir V, (19) Hoytu Tamir X, (20) Hoytu Tamir V, (21) Hoytu Tamir IX, (22) Hoytu Tamir II, (23) Çakul III, (24) Baga Sansar..., (25) Kemçik-Çırgak, (26) Talas I..., (27) Talas III, (28) Talas II, (29) Talas II, (30) Talas V, (31) Talas I, (32) Talas III, (33) Talas IV...

(c)

= b (ön ünlüler dışında). Soldan sağa: (1) Kara Balgasun, (2) Hoytu Tamir II, (3) Manuscript IV, (4) Manuscript IV, (5) Manuscript I, (6) Hoytu Tamir IX, (7) Uybat III, (8) Hoytu Tamir I, (9) Hoytu Tamir VII, (10) Elegest, (11) Abakan, (12) Çakul III, (13) Barlık I, (14) Hoytu Tamir II, (15) Altın Köl I, (16) Uybat I, (17) Begre, (18) Begre, (19) Kızıl Çıraa, (20) Silver Mug, (21) Kemçik-Çırgak, (22) İhe Aşete, (23) Açura, (24) Ongin, (25) Kara Balgasun, (26) Tuva III, (27) Hoytu Tamir III

(d)

sembol iki ya da daha fazla değişik sesi ifade edebilir.³ İstatistiksel açıdan bir sembol sınıflandırılması yapmamız gerekirse bunların iki ayrı grupta toplandığını görürüz: (a) genel ve alışlagelmiş semboller⁴ (b) seyrek ve alışılmamış semboller.⁵ İkinci gruptaki işaretler sayıca çok azdır ve yalnızca birkaç kitabede bulunurlar. Neredeyse hiç bir zaman aynı metinde bir defadan fazla kullanılmadıkları için böyle sembollerin ses değerlerinin tespit edilmesi imkânsız olacak ya da tespitler hipotetik kalacaktır. Bu gibi seyrek işaretlerin sayısı şimdiye dek bilinmeyen işaretlerin bulunduğu yeni kitabelerin keşfedilmesiyle artmıştır. Bunların tamamının yüzeysel bir incelemesi, şu ana kadar haklarında bir şüphe bulunmayan bazı sembollerin bile ses değerlerinin tesadüfen ve şans eseri tayin edildiğini akla getirir.

Bunun başlıca nedenleri: (1) Kitabelerin mecburen art arda ve grup halinde yayınlanmalarıyla karşılaştırma fırsatlarının sınırlanması. (2) Bir okumayı kontrol etmek için daha iyi bir fırsat veren ve *Çakul III* de olduğu gibi bazen dikkatlice çıkarılan fotokopilerin yerine el çizimi kopyaların kullanılması. (3) Yanıltıcı fonetik ve morfolojik benzerliklerin bilginleri yayınlarında herhangi bir işareti, ses değeri zaten bilinen bir başka işaretin varyantı olarak kabul etmeye zorlaması. (4) kitabelerin yüzyıllar boyunca yıpranmasıyla bazı sembollerin şekillerinin, taşların üzerindeki metne ait şekillerin silinmekte oluşu ve kazayla başka çizgilerin oluşması nedeniyle yanlış yorumlanması. (5) Yıpranmış çizgileri yorumlarken bilginlerin daha kolay okunan ve daha açık anlaşılan diğer çizgilerin genel anlamından psikolojik olarak etkilenmesi. (6) Son olarak bir yuvarlak ünlünün ve bir yuvarlak olmayan ünlünün iki ünsüz işareti arasında ya da bir ilk ünsüz işaretinin önünde serbestçe yer alabileceğine dair genel kanaat, yukarıda zikredilen nedenlere dâhil edilebilir.

Beni bir süre meşgul eden bu kısa çalışmada bu sembollerin üçü için kabul edilmeye uygun olduğunu düşündüğüm bazı ses değerleri önermek istiyorum. Yukarıda not ettiğim gibi bu üç sembol sınırlı sayıda görülür ve çok az sayıda kitabede bulunmaktadır.

ş. Soldan sağa: (1)Altın Kөл II, (2) Kültigin..., (3) Çakul IV..., (4) Barlık III, (5) Çakul II, (6) Hoytu Tamir VI, (7) Bige Tonyuğu, (8) Talas I..., (9) Talas III..., (10) Minusinks, (11) Kemçik-Çırgak, (12) Uybat III.,(13) Kara Yüs, (14) Ihe Hanin Nor, (15) Hoytu Tamir X, (16) Uybat III, (17) Minusinks, (18) Minusinks

3 = aš-ša, eš-še; ŋ; = b; é; = s; š; = nt; ŋ; m.

4 , , , , , , , , ...

5 , , , , , , , , , , , , , , , , , ...

Soldan sağa: 1) *Epigrafiika Vostoka*, XII, s. 67, (2) Kara Yüs... (3) Kemçik-Kaya Başı, (4) Altın Kөл I (5) Kızıl Çıraa I, (6) Hoytu Tamir VI, (7) Kızıl Çıraa, (8) Uyük Arhan..., (9) Abakan..., (10) Çara Yus, (11) Talas III, (12) Hoytu Tamir I, (13) Tuva I, (14) Hoytu Tamir V...

1. X = *eg, ge* : Şimdiye kadar genellikle e ses değerine sahip olduğu kabul edilen bu sembol beş kitabede on iki kez görülür. (a) *Çakul III*, 1.(bir kez), 2.(iki kez) ve 3.(bir kez) satırda, *Kemçik-Çırgak*, A, 2. satırda (bir kez); *Kemçik-Çırgak*, B, 1. satırda (bir kez) ve 2. satırda (bir kez), *Tuva I*, B' de (bir kez); (d) *Tuva II*, B, 3. satırda (8) (bir kez); (e) *Tele*, 2. satırda (farklı bir varyant şeklinde iki kez)

2. ⊗ = *dem* : Şimdiye kadar (bir soru işareti ile) “d ya da m” olarak ya da basitçe “m” okunan bu sembol yalnızca *Tuva I* kitabesinde bulunur. *Tuva I*, A, 3. satır (bir kez) ve *Tuva I*, B (bir kez)

3. ≡ = *us* : İki kitabede yalnızca üç kez görülen bu sembol - *Tuva I*, A, 3. satır (bir kez), *Tuva I*, B (bir kez); (b) *Kemçik-Çırgak*, A 5. satır (bir kez)- Malov tarafından *q* olarak kabul edilmiştir. *Kemçik-Çırgak*'tan yapılan transkripsiyonların hepsinde bu hariç tutulmuştur. Bununla birlikte Malov'un yayınladığı fotokopide bu çok açık ve belirgin olarak görülebilir.⁶

Önerdiğim yeni ses değerine nasıl ulaştığımı göstermeden önce bu sembollerin şimdiye dek kabul edildikleri şekilde okunmalarının yanlışlığını –ya da daha doğrusu tesadüfi karakterini– bir bir tespit etmeye çalışacağım. Malov ve Orkun'un yayınladığı metinlerle birlikte bu metinlere ve benim bu düşüncelerimin gelişimini kolaylaştırmak için çizdiğim kopyalara dayanan transkripsiyonlar muhakememin temelini teşkil edecek. Ayrıca bu metinlerin fotokopilerini, transkripsiyonlarını, çevirilerini ve ayrı bir bölümde yorumlarını da savunacağım. İlk sembol için başlama noktası olarak *Çakul III* kitabesini almak istiyorum. Orkun ve Malov tarafından yapılan iki kopyanın satırlarında yalnızca bir kelimenin –ilk kelime– yazımında bir farklılık görülür. Bununla birlikte transkripsiyonda Malov, Orkun'un sembol grubu *ki.mük⁷*’ü *kit(t)im⁸* olarak okur. Orkun'un *bile toğma⁹* okumasının yerine Malov bir kişi ismi *Bele Tuğma¹⁰*’yı bulur ve *bükmedim¹¹* yerine *bökmedim¹²*’i tercih eder. Benim düşünceme göre Malov’un *ki(t)tim* şeklindeki okuması imkânsızdır. Sadece fotokopiye bakmak yeterlidir. Sol kısım yıpranmış olmasına rağmen orada üçüncü sembolün bir *r*= r olduğu açıkça görülebilir. İki farklı transkripsiyondan *Bile Toğma* da *Bele Toğma* da mümkün değildir. *Bile* “ile” anlamıyla ne bir *Runik-Türk* metninde ne de bir geç dönem metnindeki tek bir örnek dışında Eski Uygurcada¹³ bulunur. Bunun anlamı “ile” şeklinde kabul edilse bile *Bile Toğma* ifadesi için bir anlama varmak kolay değildir. Bu fikri *Bele Tuğma*’yı isimle

⁶ S. E. Malov; *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov* (EP) (Moscov-Leningrad, 1952), s. 75, resim 15.

⁷ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları, III (ETY)* (İstanbul, 1940), s. 117

⁸ EP, s. 38

⁹ ETY, III, s. 117

¹⁰ EP, s. 38

¹¹ ETY, III, s. 117

¹² EP, s. 38

¹³ US, s. 268

ilgili hiç bir açıklama yapmadan da olsa, önerdikten sonra Malov da benimsemiş olmalı. Bu öneri de kabul edilemez. Hiç bir durumda *toğma* ya da *tuğma* olarak okunan kelimedeki ikinci sembol *o* da *u* da değildir, ancak *z* 'dir. Yalnızca birinci satırdaki *otuz*¹⁴ ve ikinci satırda kendisini ikna etmek için kullandığı, bir işaret grubu içindeki *azmadim*¹⁵ kelimelerini dikkatle incelemek gerekir. Böylece **𐌵** sembolünün bu satırda görüldüğü işaret grubundaki okuması şüphelidir. Birinci satırın sonundaki *sizime*¹⁶ ve ikinci satırın sonundaki *size*¹⁷ okumaları kabul edilebilirler ve anlamlıdır. Dolayısıyla burada sembolün temsil ettiği ses değeri kabul edilebilir. Fakat üçüncü satırdaki son dört sembolün okunaksızlığı da dikkat çekicidir. Bu yüzden **𐌵** sembolünün ses değeri yine şüpheli hale gelir.

Aynı sembol *Kemçik-Çırgak* kitabesinde (A, 1. satır) Orkun'un *egiçime*¹⁸ ve Malov'un *egeçime*¹⁹ olarak okuduğu kelime de bulunur. *Çakul III* kitabesinde *e* ile biten bir kelime olmadığından hareketle **𐌵** sembolüne karşılık olarak *a*, **𐌵** sembolüne ise *e* teklif edilebilir, ancak bu çok zayıf bir ihtimaldir. Ama *Kemçik-Çırgak*'da bunun için hiç bir imkân göremiyoruz, çünkü bu kitabede genel ve alışlagelmiş **E** sembolü hem *a* hem de *e* için kullanılır. Yazılması daha basit bir sembol varken –ve üstelik kayanın üzerindedir– bu kelime farklı bir sembol kullanmanın nedeni nedir? Aynı sembol *Çakul III* de dördüncü satırdaki *sizime*²⁰ kelimesinde kullanılabildiği gibi neden burada da kullanılmamıştır?

Malov, Tuva I, A, 1. satırdaki ilk beş sembolü *sizime*²¹ olarak okur ve ilk ayırma işareti (**⋮**)'nin önündeki kelimeyi *Öge*²² olarak okur. Şimdi bu iki kelimenin yanlış olduğunu kanıtlayabilecek durumda değiliz. Diğer taraftan *Tuva I, B*'deki son dört sembolün *tekti*²³ olarak okunması kabul edilemez, çünkü fotokopiden açıkça görülebileceği üzere ikinci sembol **𐌵** 'dır. Bu, onun bu sembolü yorumlayışına göre kelimeyi *teti* olarak okuması gerektiği anlamına gelir, Malov buna uygun bir anlam bulamamıştır ve bu yüzden bir başka sembolün yanlış bir şekliyle uğraşmakta olduğundan şüphelenmiştir. Bununla birlikte hiç bir kitabede bu tipte *k* sembolü yoktur, Malov sağ-üst satırın, sonraki bir tarihte kazara eklendiğini kabul ederek bu sembolü *k* olarak okumaya mecburdu. **𐌵** 'in kelime içinde yazıldığı bu birinci örnekte gösterilen güçlük dikkate değerdir. Aynı güçlükten dolayı *Kemçik-Çırgak B* kitabesinin ikinci satırındaki son kelime Orkun tarafından *teleti*²⁴ Malov tarafından *itilti*²⁵ olarak

¹⁴ ETY, III, s. 117

¹⁵ ETY, III, s. 117

¹⁶ ETY, III, s. 117; EP, s. 38

¹⁷ ETY, III, s. 117; EP, s. 38

¹⁸ ETY, III, ss. 79-85

¹⁹ EP, ss. 73-75

²⁰ EP, ss. 73-75; ETY, III, ss. 79-85

²¹ EP, ss. 97-98

²² EP, ss. 97-98

²³ EP, ss. 97-98

²⁴ ETY, III, ss. 79-85

okunmuştur. Bununla beraber her iki transkripsiyonda da “I” olarak okunan sembolde sergilenen bir dizi tuhaflık, sağ tarafta daha az yıpratıcı darbelerle oluşan belli belirsiz bitişme ve her iki okumada da tatmin edici olmayan anlam, onların dikkatinden kaçmış olmalıdır. Benim düşünceme göre bu kelime ve Tuva I, B’de *tekti* olarak okunan kelime arasında farklılık yoktur. İkinci sembol “I” değil, aksine kayanın arka tarafındaki ve *Tuva I, B*’deki ile aynıdır, yani X ’dir. Ayrıca *Tuva II*’deki birinci sembol s olmadığı için bizim buradaki *size*²⁶ okumasına güvenmemiz için de iyi bir neden vardır. Son olarak fotokopide açıkça görülebilir olmasına rağmen Malov’un *Tele* kitabesinin ikinci satırındaki üçüncü sembolü göstermemesinin tuhaflığını da büyük bir önemle not ediyorum.

Sonuç olarak bir kelimenin sonunda ya da ortasındaki konumuna göre X için tuhaf bir ikili değerle karşı karşıya olduğumuz aşikârdır. Eğer sonda ise e olarak okunabilir, ortada ise bütün mevcut örneklerin gösterdiği gibi e olarak okunamayabilir. Eğer öyle ise ses değerinin birinci durumdaki uygunluğu ve ikinci durumdaki uygunsuzluğu bir *sistemik yanlıgdan* kaynaklanıyor olmalıdır. Bunu X sembolünün temel olarak birden fazla fonem içerdiğini söyleyerek açıklayabiliriz. *Runik-Türk* kitabelerinde kullanılan bu türden diğer sembollerle analogi yapılırsa X sembolüne karşılık gelen iki fonem olduğunu tahmin edebiliriz. Bu fonemlerden biri e’dir. Onun için bu, bir kelimenin gerçekten e ile bittiği bu durumlarda varılan nispi bir uzlaşmadır. Eğer öyleyse ikinci fonem transkripsiyonda gösterilmediği zaman neden burada önemli bir şekil ve anlam ayrılığını hissettirmemektedir? Bu soruya X ile biten kelimelerin listesine bakarak cevap bulunabilir. Bunların sekizi şunlardır: (1) *bile* (Bele) (*Çakul III* 2. satır), (2) *egiçime* (*egeçime*) (*Kemçik-Çırgak A*, 1. satır) (3) *elime* (*Tele* 2. satır) (4) *Öge* (*Tuva I, A*, 2. satır) 1 ve 4. numaralar dışındaki kelimeler bir *vocative* eki almış görünür. Onların uzlaşması bu kelimelerin ekseriyetle cümlelerin anlamı içinde böylece uygun gelebilmeleri ile ispat edebilen serbestlik üzerine kurulmuştur. Bu yüzden e değeri bu sözlerin ortak eklerine yani *vocative* eklerine bağlıdır. Bu yoruma göre diğer kelimelerde X işaretinin yalnızca bu ek için kullanıldığını söyleyebiliriz. Bir iki fonemli gruba karşılık olarak X işaretini kabul etmeyi tasarlarken şu soruyu sorabiliriz: Bu kelimelerin göründükleri cümlelerin anlamında kabul edilemez bir kusur üretmeden *vocative* ekinin yerine koyulabilecek iki fonemli bir ek var mıdır? Bunun gibi bir ek, datif eki vardır. Fonemleri içeren böyle bir ek bulabilirsek, bu bize X ’in doğru ses değerini hemen verecektir. *vocative* ekinin yerine datif ekini koyarsak cümleler aksamaz. Böylece *ge*²⁷ yerine e ses değeri hiçbir

²⁵ EP, ss. 73-75

²⁶ EP, ss. 98-99

²⁷ Kök Türkçede datif eki genellikle -ça, -ke’dir. Bu nedenle X sembolü için -ge yerine -ke kullanmak gerektiği düşünülebilir. Bununla birlikte mesele o kadar basit değildir. Benim bu okumadaki tercihim hatalı görünebilir de kabulü için güçlü kanıtlar vardır.

1. -ğa -ge şekilleri Kök Türkçede -ça, -ke şekilleriyle birlikte var olmuştur. Onlar imla hatası değildi, ama aşağıdaki örneklerde gösterilecek olan konsonant-konsonant ve vokal-konsonant (seda- sedasız) uyumlarının sonucuydu.

kuşkuyla düşülmeden kolaylıkla yerleştirilir. Aynı nedenden dolayı bir tarafta uygunluk ve diğer tarafta uygunsuzluk sistematik olarak görünmektedir ve bu yüzden, bu görünürde uyuşma meydana gelmiştir. Diğer deyişle X için “e” ses değeri kesinlikle tesadüfidir.

- (a) n'den sonra: -nç-, -nk- > (-nğ-, -ng->) -n̄-: (aa) mecburî durumlarda bazı şahıs zamirleri *meīne* (ya da *maña*) (<benge>< benke, *señe* (*senge*) < *senke*, *biziñe* (<*bizinge*) < *bizinke* (ab) bütün teklik üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra: *başıña* (<*başınğa*) < *başınğa*, *batsıñña* (<*batsıñınğa*, *iliñe* (<*ilinge*)<*ilinke*, *yiriñe* (<*yiringe*)<*yirinke*, *ağısıña* (<*ağısınğa*)< *ağısınğa*, *törüsiñe* (<*törüsinge*) <*törüsinke*. H işaretinin *n̄*, *nk*, *nğ*; *n̄* için kullanıldığı düşünülebilir. Bu mümkün değildir. Çünkü son sesi *n* olan çok sayıda kelimemiz vardır. Bu kelimeler datif halinde gördükleri zaman imlaları **KN** = *n̄k* ya da *nk* = *zn̄* işaretlerini de içerir. Fakat hiç bir zaman **H**= *n̄* (**EKN**DuB *budunğa* **Eçnsr** *Ersinke*) içermez. Bu noktadan hareketle bu işaretin yalnızca *nğ*, *ng*, *n̄*; *n̄ğ*, *n̄g* okunduğunu kanıtlaması gerektiğini anlayabiliriz. Bu yüzden bu örneklerin hepsi seda uyumuna katılır ve bu örneklerde görünen datif eklerinin -ğa ya da -ge olması gerekir.
- (b) n̄'den sonra -n̄k- -n̄k > (-n̄ğ-, -n̄g->) -n̄-: (*ba*) *kağanıñğa* B59, IIN XIII,17: *kağanıña* (<*kağanıñğa*) <*kağanıñğa*, *çutuña* (<*çutuñğa*)< *çutuñğa*, *iliñe* (<*ilinge*)<*ilinke*, (bb). Bu örnekte *buña* (<*buñğa*)<*buñğa*, *Begre* A yüzü, 2 (III,71)
- (c) m'den sonra -m̄k-, -m̄k->-m̄g-, *mg-*: *ağımğa*=*ağımğa* Kemçik-Çırgak B(III, 80), *çonçumğa*< *çonçumğa* Barlık
- (d) Bu örneklerde: *özge*<*özke* Talas II, 5 (II, 134) (krş. *özde* Barlık III 4. satır (III, 63); *Elegest* 12. satır (III,180). Bunun açıklamasında verilen anlam yanlıştır. Bu dönemde onun “başka, yabancı ülke” anlamına sahip olması mümkün değildir. Bu sadece *öz*’dür ve burada datif halinde kullanılır. Kök Türkçede *adırl-* “ayrılmak” fiili hem datif hem de ablatif hallerinde kullanılmıştır. Bu örnekler *adırl-* fiilinden önce görünür. *Ağışğa*<*ağışğa* Kemçik-Çırgak B, (III,80) ğ ve k arasında mesafe asimilasyonu, ş ve k arasında da süreklilik asimilasyonu)

Vokal-Konsonant uyumu (sedalı- sedalı) : *yegirmige*< *yegirmike* Tun, IV I (III 96).

Konsonant- konsonant ve vokal-konsonant uyumu örnekleri yalnızca datif eklerinde bulunmaz. Örnekler gerçekte çoktur. Üstelik konsonantlar için iki uç gözlenebilir; sedalı-sedalı ve sedasız-sedasız uyumu.

Diğer Sedalı Uyumu Örnekleri:

- a. Konsonant- Konsonant: *tañğa*<*tañğa* Tun.III a.2 (II 94)/ *tañğa* *Açura* b. 3 (III 134), *bardıç*, *bardımız* <*bartımız*, *bardıgız* <*bartıgız*, *bardı*<*bartı*, *bardıg*<*bartıg*, *yirde* /*yirte*, *Tabarda* <*Tabarta*, *beñü* /*beñgü* I, S8, IIN 6 (I, 26)/<*beñigü* Ongin yukarı,2 (I,130) (<*benikü*>)/*beñkü* K.y.I.(III,193), *Çakul* VIII I (III,122);Oya b.4(III,158) /*meñkü* K.y.5 (III,193) örn. Mo. *mönke*, *közünü*< *köz-ü-n-kü* *Açura* c 4 (III, 135), Ir. 33 (II,78), *tabdım* / *tapdm* Barlık I, satır 2 (III,61), *teg(i)zindim* / *teg(i)zintim* Altın Köl II,b, satır II(III,105)..., *adırlıdm*/*adırlıdm* Barlık I,II,III,IV, *Begre*... , *yerildim*/*yeriltim* Altın Köl I,C, satır I (III,101).
- b. Vokal-Konsonant: *yağuk*< *yağuk* örn. *yağın*, *yağlaş-*, *yağut*<*yağut-*, *buğa*/*buğa*, *ögüş* / *öküş* örn. *ökül*, *öklit*, *ökün-*, *egeçi* < *ekeçi*, *ana*+*ege*<*ana* + *eke*

Konsonant- Sedasız uyumu: *sançım* // (<*sançım*) B 63, II D 30, 26, *kamaştı* < *kamaştı* B63, IID30, *tüşti*//(<*tüşdi*) K49, Is4, 6, *tiktim*// (< *tikdim*) *Begre*, S 3 (III, 72), *öktüm* // (< *ökdüm*) B71, IIS8, 17, *tikti* // (< *tikdi*) *Çakul* VIII, I (III,122), *bitkeçi*// (< *bitgeçi* Tun. IV, 10 (II, 96) < *bitgeçi* Tun. III a, 10 (II,95) Tun. III b2 (II,95), *eşidmişte*< *eşidmişte*< Tun. III a, 3(II,94).

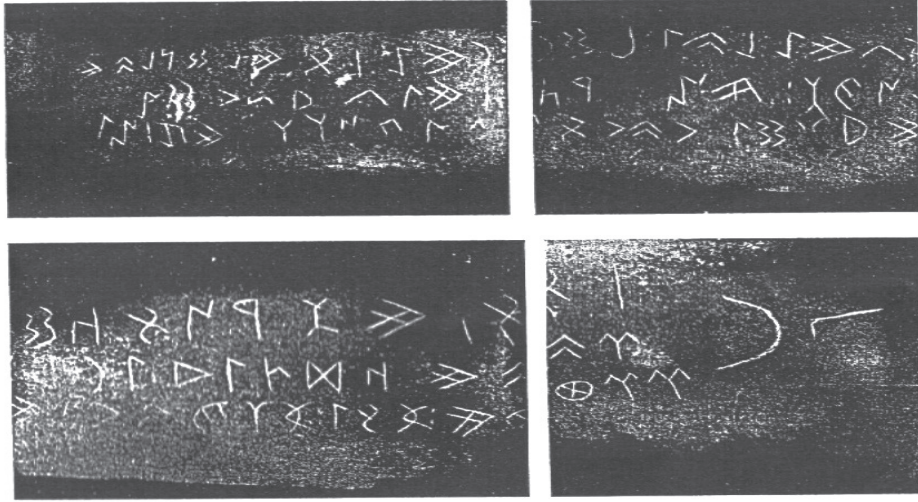
Aşağıdaki örnekler konuşmada görünen ve sedalı konsonantlar aracılığıyla bir hecenin sonunda kullanılan yarı-sedalı konsonantlar olarak ifade edilebilir, kökenine göre *közte*(=*közte*< *közde* //*közde*) Or. III (II, 39); *bediztim* (= *bediztim* < *bediztim* // *bediztim*) K43, ID29, 13, *tegti*(=*teGti*<*teGdi* // *tegti*) T. 46 (I, 116) (bu kelime Pentti Aalto'nun yayınında s(?) *ögti* olarak okunmuştur. Fakat mesele hala ayırdır.), *aztı* (= *aZtı* <*aZdı* // *azdı*) Irk Bitig 20 (II,76), *Irğ Bitig* 21 (II,76). Aşağıdaki diğerlerinden farklı olan kelimeleri de bu eğilimin örnekleri olarak verebiliriz: *tektük* (< *teGtük* // *tegdük*) *Elegest*, satır 12(III, 180), *lağzn* (<*laGzin*/*lağzn*).

2. Aşağıdaki örnekler hem datif hem de vocatif hallerinin, aynı metin içinde bir bakıma aynı olan ifadeler için kullanılabilirliğini gösterir: ...*üç eçime*: *ataçımğa* : *adırlımdıma*:...(Uybat III, C, satır 3,4); *ilimke* *kanımğa* *bökmedim* [*oğlanıma* *inime* *içime* *men emkim köre bökmedim* (Uybat III, d, arka, satır 2); *öz yigen alp turan altı oğuz budunka üç yigirmi yaşımğa* *adırlıdm*. / *beg erkime sizime* *adırlıdm* (Barlık I, satır 2,3; *kıyda* *kaşaşıma* *çonçuyuma* *adırlı bardım men / oğlumğa* *budunumğa* *bökmedim* (Altın Köl II, a, satır, 1,2) ; *alp uruñu tutuk ben kıyda* *çonçum eki oğlanıma* *sizime* *yalñus kızıma* / *yış eçi eşim* *kaşaşlarıma* *adırlı bardım kızın erime bökmedim / teñri elimke başda* *begimke bökmedim* *sizime* *kırtık yaşımda* *kaç [dım]* (Çakul IV, satır 1,2,3) *kıydağı* *çonçuyumğa* *adırlıdm* *apama* (Barlık II) ; *siz: elimke*: *çonçuyuma*: *oğlanıma*: *budunuma*:*siz:ime* *altmıs*: *yaş:da* / *atım* :*el toğan* *tutuk*:*ben:teñri* : *elimke*; *elçisi*; *ertim altı*; *bağ*: *budun:ğa*:*beg:ertim* (Uyğ Tarlık, satır 1,2)

ge okuması yukarıda listelenen bütün kelimelerin sonunda yer aldığı zaman bütün örnekler anlaşılabilir olur. Bununla birlikte bu okuma, kelime ortasındaki X işaretinin durumunu hala açıklamaz. Bu w, B, Q, W... sembolleri gibi X sembolünün de biri vokal-konsonant diğeri konsonant-vokal olan iki ayrı şekilli bir heceye karşılık geldiği anlamına gelir. Eğer öyle ise E=e olduktan sonra X –ge ses değeri için– işaretinden sonra ayrı olarak bir kelimenin sonuna eklenmez, sembolün gerçek ve tam değeri *eg* ve *ge* hecelerine karşılık gelmelidir. Bu model şimdiye kadar yeterli derecede açıklanmayan kelimeler için de uygundur.

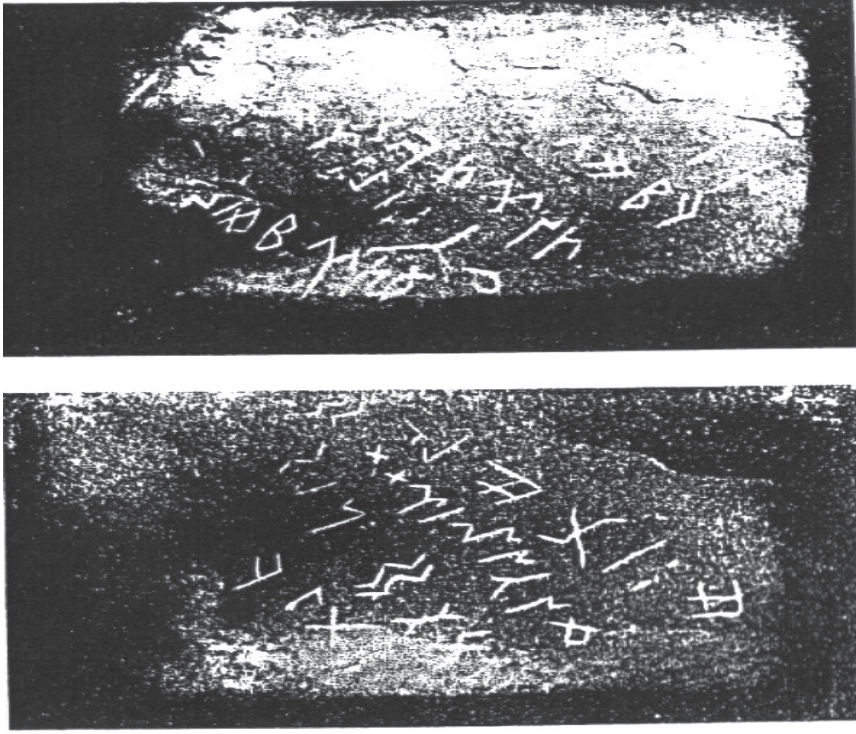
Bu yüzden Malov, *Tuva I* de *tekti* olarak okumak zorunda kaldığı kelimeye doğruya daha yakın bir fonetik bakış açısından ulaşmıştır. Bu bağlamda, bununla birlikte onun X sembolünün k sembolünün bir varyantı olduğunu düşündüğünü ve -hiçbir açıklama yoluna gitmeden- taşın sağ üst tarafında daha sonraki bir tarihte darbeler ortaya çıktığını varsaydığına işaret etmek isterim.

Sanırım *Tuva I* kitabesindeki O sembolüne yönelik bir yargıya hemen ulaşabiliriz. Bu sembol O ve d sembollerinden oluşturulmuş olmalıdır. Başka bir ifadeyle temel olarak bu, iki sembolden şekillenmiş bir ligatürdür. Malov onu *Tuva I* kitabesinin bir yüzünde “d ya da m” ikincisinde “m” olarak kabul etmekle hata yapmıştır. “m” için kullanılan O, O, O, O, O... varyantlarına²⁸ göre bu işaret, O, aynı zamanda “d” ve “m” yi de içermelidir. O işaretinin “dem” şeklindeki okunmasını teyit edecek iki örneğe sahibiz.

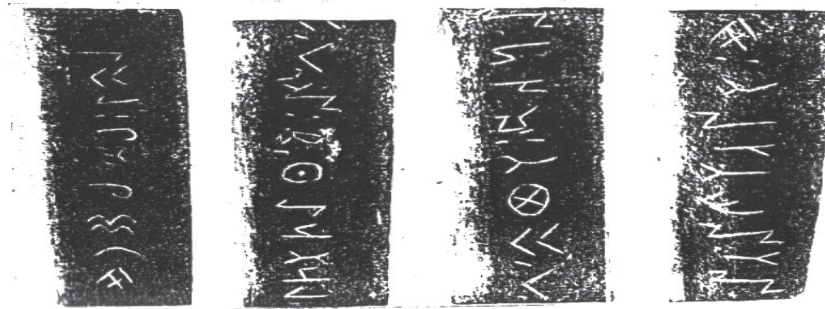

Şekil 1. Tuva I (S: E: Malov, *Yeniseyskaya Pis'mennost'*, Moscow-Leningrad, 1952, s. 100)

²⁸ Not 2'ye bakınız.

Şekil 3, Tuva II

Şekil 2, Tuva I, satır 4 (S. E. Malov, Yeniseyskaya Pis'mennost', Moscow-Leningrad, 1952, s. 100)

Şekil 4, Kemçik-Çırgak A (Yeniseyskaya Pis'mennost', 75)

Ben, şimdiye kadar K sembolününü gibi X sembolüne atfedilen bu ses değerinin de tamamen tesadüfi olduğu fikrindeyim. Bu işaret sadece üç yerde kullanılır ve her ikisinde de dikkat çekici farklılıkların olduğu iki kelime okunur. Bu kelimeler: KHY arka²⁹ ve XKA to³⁰ kelimeleridir. Aynı fonemin aynı kelimeye iki farklı sembol tarafından ifade edilmek zorunda oluşu ilginçtir. Köktürk kitabelerinde aynı ses için değişik sembollerin kullanıldığını biliyoruz. Mesela şu şekillerde görünen art vokalli kelimelerde kullanılan “t” : s o a e e a³¹ Fakat bu varyantların bir grubu, coğrafi bölgeye, yani kitabelerin yapıldığı yere göre herhangi bir kitabede bir diğerine tercih edilir. Bununla beraber bir kitabede aynı sesin aynı kelimeye iki ayrı sembolle temsil edildiği hiçbir durumla karşılaşmadım. Bu açıdan KHY kelimesindeki K sembolünün “k” sesini temsil ettiğine inanmayı güç buldum. Bu sembolün kullanıldığı diğer kelime XKA to³⁰ –her ne kadar anlamı bilinen ve bu yüzden “k” ses değerinin kabulünü destekleyen bir kelime olsa da– itiraf etmek gerekir ki, onun bağlamına tam olarak uygun değildir.

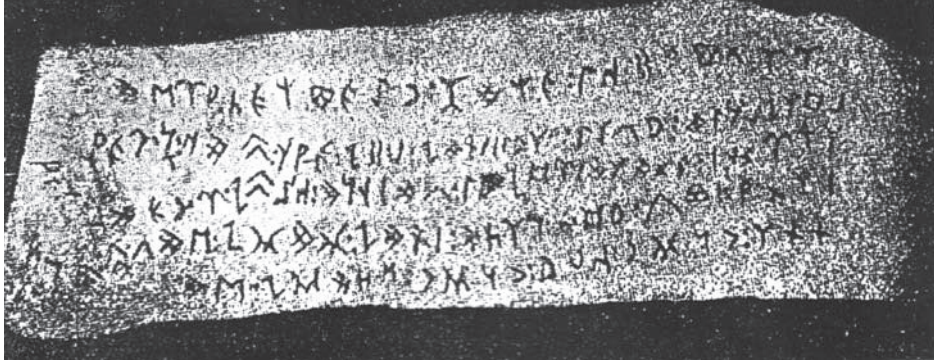
Malov, Tuva I in dördüncü satırındaki okumasında daha serbest davranmıştır. Mesela bu satırdaki bunta³² okuması imkânsızdır. İki sembolü görmezden gelir ve onlardan önce gelen sembolü serbestçe “b” olarak okur. Ayrıca bu sembol b B değil g G sembolleridir. İlk üç sembol başka bir kelimeye dâhil edilmeli ve diğer ikisi ayrı olarak okunmalıdır. İkinci sembol grubunu anta ya da aña olarak okuyabiliriz. Fakat ben KO için aña okumasını tercih ediyorum. Bu şekil cümlelerin anlamıyla hoş bir uyum sağlamaktadır.

²⁹ EP, ss. 97-98, Tuva I, satır 4

³⁰ EP, ss. 97-98, Tuva I, satır 3

³¹ Not 2'ye bakınız

³² EP, ss. 97-98

Kemçik-Çırgak B (H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Cilt, III, İstanbul, 1940, s. 85)

X için oluşturduğumuz ses değeriyle satırın son kelimesini düzeltirsek tekti “dikti, dikey olarak düzenledi?” yerine tegti şeklinden “ulaştı, vardı, geldi; aldı” anlamlarını çıkarırız. Böylece cümle *altı bağ budunum küçlüğün için... aña tegti* şeklini alacaktır. Bu onların güçlülüğü nedeniyle altı müttefik kabileye ulaşan (ya da onlar tarafından alınan) “bir şey” anlamına gelir. Bu, eğer “altı müttefik kabile” kuvvetli olmasaydı, gelmeyecek olan bir şeydir. Bu şey K R r\kappa sembolleriyle ifade edilir. O dönemde bir millet ne zaman güçlü bir merkezî idare kurarsa tâbi halklar ona barış zamanında *sab, ötüg, yalabaç, arkuş, tirkış* gönderirdi. Bu nedenle bu üç sembol grubunda yukarıda sıralanan kelimelerden birini aramalıyız. İlk iki sembol **K R r\kappa** olduğu için K R r\kappa *arkuş* şeklinde okuyabiliriz. Bu, birinci varsayıma göre, demek ki K sembolünün değeri *ş*'dir. Bu değer diğer kelimeye de uyum sağlar. Fakat böyle düşünmekle aynı satırda bir başka kelime de *ş* için kullanılan **f** sembolündeki güçlülük karşı karşıya kalırız. Söylediğimiz doğru ise bu sembollerin ses değerleri arasında bir farklılık bulmak gerekli olacaktır. Bu farklılık K ve **f** sembollerinin değerlerini ayırmalıdır ve aynı zamanda bizim şu an iki kelime için oluşturduğumuz temel okumalara da zarar vermemelidir. K sembolünün görüldüğü ikinci kelime $\text{K} > \text{K} > \text{K}$ 'in yardımıyla sorunu kolaylıkla çözebiliriz. Çünkü bu kelimedeki “u” ünlüsü bize *ş*'ye ünlü eklemek için doğru ve gerekli istikameti gösterir. Buna göre *ş*'nin yerine yalnızca “u ş ” kullanılabilir. Böyle olduğu takdirde ilk okumamızdaki kelimeler ayrı ayrı olarak *arkuş* ve *tuuş = tūş*³³ olur. Bu yüzden her iki kelime de fonetik olarak kabul edilebilir ve anlamları kendi bağlamlarında rahatlıkla uyumlu olabilir.

Uzun vokalli bir başka kelimenin aynı metinde bulunması “u ş ” okumasının doğruluğuna ayrı bir kanıt teşkil eder. Biz bu kelimeyi Malov'un çalışmasında görmüyoruz. Dördüncü satırda (:) işaretinden sonraki ilk üç sembol birlikte **s E**

³³ tūş. Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat'it-Türk* (Kşg, DLT), Besim Atalay (Ankara, T.D.K), III, 125-9,10.

𐰇 *ayaas=ayās*³⁴ olarak okunabilir. Anlamı “kadın köle”dir ve tıpkı *tūş* kelimesinde olduğu gibi bir uzun vokalli kullanımı Kaşgarlı’da tasdik edilir. Başka bir ifade ile *tūş* kelimesindeki uzun vokal bu metin dışında teşekkül etmez.

Son olarak *Kemçik-Çırgak* kitabesinin bütün basımlarında bilmezlikten gelinen 𐰇 sembolünün “uş” ses değeri verdiği takdirde hoş bir uyum sağlandığına işaret etmek istiyorum. Sembolün görüldüğü satırı açıklamak için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Önce gelen ve onu izleyen kısımlar okunaklıdır. Ayrıca bölümlerin bağımsız olarak okunmasının ve bütün bir anlam elde edilmesinin mümkün olduğu görülebilir. Bu yüzden her yorumcu iki anlaşılır parça arasındaki bu sembolü sessizce geçiştirmeyi tercih etmiş ve ona bir anlam tayin edememiştir. Buradan hareketle sembolün bir konsonant değil de bir hece olduğunu anlarız. Semantik açıdan bu bağımsız bir karaktere sahip olmalı, yani bir kelime olmalıdır. Sentaktik açıdan ise bir cümlenin ya başında ya da sonunda yer alabilen bir kategoriye dâhil olmalıdır. “uş” kelimesi “şimdi, böylece, şu halde” anlamlarıyla bütün talepleri karşılamaktadır³⁵.

Böylece Malov *k* ses değerine dilbilimsel yöntemlerle değil muhakemeyeyle varmış ve yanılmıştır. Alfabeyle çalışırken *k* harfine geldiğinde ve Eski Türkçedeki kelimeler gibi okunabilen, anlamları (yalnızca birinin) bilinen iki kelime bulduğunda *k* ses değerini hemen 𐰇 sembolüne tahsis etmiş olabilir. Bu sonuca nasıl ulaştığı konusunda hiçbir açıklama yapmaması benim fikrimin doğrulanması için bir kanıt olarak addedilebilir. Öncelikle bu ses değerini kontrol etmek için *Kemçik-Çırgak* kitabesinde üçüncü bir sembol olduğuna işaret ettim. Malov’un bu kitabeyi bilmezden gelmesi izahatı üzerine önemli bir eksiklik. Eğer bu kontrolü yapmış olsaydı değerlendirmesinde yanıldığını görecekti ve *k* ses değerinden vazgeçebilecekti. Bu, 𐰇 sembolüne *k* olarak atfedilen ses değerinin kesinlikle şans eseri meydana geldiğini gösterir.

𐰇, 𐰆, 𐰅 Sembollerinin Ses Değerleriyle İlgili Düzeltmeler

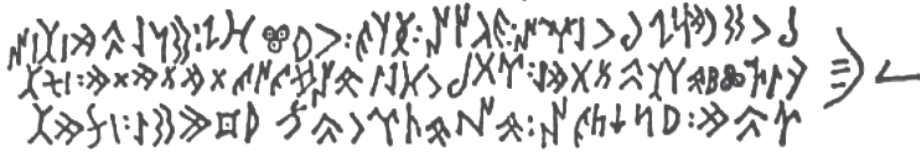
Bu kısımda yukarıda açıkladığım ses değerlerine sahip sembollerin yeni değerlerini hesaba katarak kitabelerin metninde bazı düzeltmeler yapmak istiyorum. Üç bolden ikisi aynı kitabede görüldüğü için bunu ayrı bir bölümde yapmaya karar verdim. Böylece, bana bilinmeyen ölçülerle biri uğraşıyorsa, onları birer birer açıklamaya çalışmak ve daha sonra sonuçların

³⁴ Ayās.. Kşg. DLT, I, 123-2

³⁵ (a) *sizün için sıdım ahdi uş* (XIV. asır) (TTS II, 957), *hayâlin şem'ine pervaneyem uş-saçın zincirine divaneyem uş* (XIV.) (TTS III, 735), *tevbe kılıp tapuña yüz tuttuğ uş* (XV. asır.) (TTS I, 750), *danuğ bu hağ hadisi uş* (XIV. asır) (TTS II, 957), *eger binit istersen uş* (XV. asır) (TTS IV, 175); *tamâm eyledim tañın fazlinda uş* (XIV asır.) (TTS II, 957); (b) *il içre halimüz uş şuña yetti* (XVI. asır) (TTS IV, 957), *atañ suçunu bağışladı uş seni görmege gelir*. (XIV. Asır) (TTS IV, 807) *ķayseride eşek nerdübana çıkmış uş eşek uş nerdüban* (XV. Asır (TTS I, 750), *toğmuş küni uş batar* (XI: asır) (Kşg. DLT, II, 128), *ağar közüm uş teñiz* (XI.) (Kşg. DLT, II, 45); (c) *uş mundağ kıI* (XI. Asır) (Kşg. DLT, II, 36), *uş keldüğüm bu* (XI. Asır) (Kşg. DLT, I, 36) *uş saña bir ağulu hançer* (XIV. Asır) (TTS III, 735), *uş yazlı mendedür duâsı* (XVI. Asır) (TTS II, 957), *uş nice teciribe olundı* (XIV) (TTS III, 735), *uş yine sayar oldı bu bizüm canumuza* (XIII-XIV) (TTS I, 749) *uş ben ķarşu darmışvan saña ş.* (Asır) (TTS, I, 750) *uş şimdi kendü sahrâda kerpiç keseyorur* (XVI) (TTS IV, 808).

geçerliliğini ayrı bir bölümde hep birlikte sınamak daha pratik göründü. Kitabelerin bazılarını kendi bütünlükleri içinde ele alacağım. Diğerleri için ise, onlarda hala başka sorunlar bulunduğundan sadece incelediğim sembollerini içeren cümleleri dikkate alacağım. Her bir kitabenin orijinal kopyasını önce transkripsiyonu ve sonra çevirisi takip ediyor.

1. Çakul III³⁶

1. ^er ^at^m y^aru^k t^gn: bⁿ bir ot^z y^aşım^da³⁷: sⁱzⁱmge
2. ^eki ^er^emük³⁸ bⁱlge at^z a^gma: ^er^aga (?) (ya da ^ag¹ş, ^ag^uş³⁹ oğ^(u)l^ı
bⁿ ^emⁱg ögd^üm ^azm^ad^m:⁴⁰ sⁱzge

³⁶ EP, ss. 37-38; ETY, ss. 117-118, resim s. 129

³⁷ "yaş" kelimesindeki uzun vokal için "Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller" başlıklı makaleme bakınız. *Türk Dili Araştırmaları Yılıhğı* (Ankara) 1960 s. 221-261

³⁸ "eremük" kelimesi için:

a. *eremik* (1) "kısır (şimdiye kadar doğmayan), az gelişmiş, olgunlaşmadan kalmış bir şey" (*Anadolu Ağızlarından Söz Derleme Dergisi* [SDD], Cilt II, s. 542); (2) "memeleri gelişmemiş kız ya da kadın" (Anadilden Derlemeler [ADD], cilt I, s. 126) (3) "erkeğe benzeyen kadın" (*Ibni Mühennâ Lügati* [Müh] s. 30) Moğolcadaki "tayı olmayan dölsüz kısırak" anlamında *eremük* kelimesiyle karşılaştırılır. (*Haenish Wörterbuch zum Manghol-un Ni'üça Tabça'an*, Leipzig, 1939, s. 45; *eremeg* "kısır, dölsüz" (kısırak) (*Kowalewski, Dictionnaire Mongole, Russe-Français, Kazan, 1844-49 s. 248*); *ermeg* (1) "yiğit, cesur, korkusuz"; (2) "çocuksuz, kısır, erkeğe benzeyen" (*Mongol'sko -Russkiy Slovar', Moscow-Leningrad, s. 677*); *ermegin* "tayı olmayan, dölsüz, kısırak" (*Ramstedt, Kalmückisches Wörterbuch, Helsinki, s. 126*) Bu örneklerden *eremük* kelimesinin bu iki anlamda da kullanılıyor olması gerektiğini anlayabiliriz: (1) henüz tay dünyaya getirmemiş genç kısırak ya da kısır kısırak (2) Henüz olgunlaşmış genç kadın ya da kısır kadın. İkinci anlam belki tercih için daha uygundur. Bir göçebe kültüründe at için kullanılan bir terimin insan varlığına *Honorific* ya da *emative* olarak uygulandığını görmek şaşırtıcı değildir. Modern Türkçede hala görünen ifadelerde karşılaştırılabilir. *Kız- kısırak* "genç kız (Edb. "Kız-kısırak") ve diğer Türk lehçelerinde: *tay* "genç adam, erkek, oğul", *kulun* "genç adam, erkek, oğul" ve Moğolcada hem "isim" hem de "kahraman" anlamlarına sahip "külüg" kelimesi. (son kelime için arkadaşım Dr. James E. Bosson'a minnettarım. Bununla birlikte bunun Moğolca kökeni hakkında pek emin değilim. Bu kelime Eski Türkçede *Kü+lüg* "meşhur" olarak ifade edilebilir, *kü* "ses, ün, şöret", olarak ifade edilebilir. *kü* "ses, ün; şöret" aynen ün "ses, ün şöret" *ün+lü* "meşhur" gibi *çav<çab* "ses, ün, şöret") (b) *-mük ya da +mük* mümkündür. Birinci durumda kelimenin gövdesi bir fiil olmalı. Bu fiil *er-e* (er kelimesinden) ya da basitçe *ere-* (krş. *ğaz-*, *ğazi-*) olabilir, muhtemelen *er-* "yetişmek; olgunlaşmak; erişmek..." fiilinin bir varyantıdır. Fakat ikinci durumda gövde Türkçe er kelimesinin aynısı olan Moğolca *ere* kelimesi olmalıdır. (c) Jean Deny, *Grammaire de la Langue Turque Dialecte Osmanlı s. 87*deki *-mük, -mük; +muK, +mük* ekleriyle bağlantıda (*tu-mük, yas-mük, kara-mük (-mük), kıza-mük (-mük), soy-mük, kus-mük*) ve M. Räsänen, *Materialen zur Morphologie der Türkischen Sprachen, s. 107* (*kara-mük, ogul-mük, at-mük, ton-mük*) s. 137'de (*bula-mük, kiy-mük, yas-mük, kızla-mük, bula-mük*) şu örnekler de ilave edilebilir: *çıtla-mük*, "Menengiç böğürtleni" (SDD. Cilt I s. 345) *eği-mük* "yağsız süt peyniri" (Bolu-Düzce) *er-mik* (eri-mük'den) "çok pişmiş yiyecek" (ADD. Cilt I s. 127) *gici-mük, gici-mük* "kaşıntı, egzama, uyuz hastalığı, sıcak isiliği" (SDD Cilt II 635) *ğaz-mük* "meyve reçel (pestil, pekmez ya da sucuk) yapmak için kaynatıldığında çıkan ve kazana düşen parçası, ayıklanıp yenen bu parçaya *ğazmük* denir. (ADD Cilt I s. 215), *kes-mük, kes-mük* "ekin sert ve kalın olan daha kısası" (DD. Cilt II. S. 888), *ğıca-mük* "cinsel arzu" (genellikle kadınlarda) (bu kelime *gicimük*'le aynı gövdeden gelir.) (SDD, Cilt II s. 894) *ğıy-mük* (Bolu-Düzce), *ğıy-mük* (mod. Türkçe) "kıymık", *sıçmuk* "küçük yaratıklardan (örn. Kuşlar, küçük çocuklar vb.) düşenler", *yala-mük, yala-mük* "çobanların ve çocukların bir tür tatlı gibi yaladığı belirli çam tiplerinin tatlı iç kabuğu" (SDD Cilt III s. 1461) (d) *r*'nin şekli için aynı kitabenin ilk satırındaki ilk işarete bakınız.

³⁹ Kelimeleri üç şekilde okumak mümkündür. (a) son işaret / olabilir. Eğer öyleyse kelime *agıl* ya da *agül* olarak okunabilir. Bu kelimenin kişi adı olarak kullanıldığı hiçbir örnek bilmiyorum, bu temel bir toponimdir. Fakat toponimler kişi adları olarak kullanılabilirler ve kişi adları da toponim olarak kullanılabilirler. Prof. Dr. Nicholas H. Poppe Moğolca *agulaçi* kelimesinin bu

3. bud^un^um^a ra bul^uşⁿ üçün e^eliⁱg: uy^amg^a: a^dr^lt^m e^sge e^siⁿ⁴¹

Benim kahramanlık adım Yaruk Tigindir. Bilge Atiz Agma Er Ağa'nın (ya da ağış, ağuş)⁴² oğluyum. Hanedana (yöneten aile)⁴³ hamt ettim ve onu terk etmedim. Halkımın arasındaki düzensizlik⁴⁴ yüzünden yirmi bir yaşında sizlerden iki genç kadınımdan ve elli akrabamdan ayrıldım. Hatırlayın⁴⁵(beni)

cümle için uygun olabileceğini bana nazıkçe işaret etti. Bu durumda bile bunun kullanımıyla ilgili ilave kanıtlara ihtiyacımız var. **(b)** aynı işaret *a* olarak okunabilir, bu durumda *a*'nın üstteki doğru bölme işareti tahrif edilmiş olmalıdır. Bu bize *ağa* okumasını verir. Bu isim Türk onomastiğinde bulunur. **(c)** işaretin altındaki kıvrım yazıldıktan sonra kazayla bir şekilde silinmiş ise, bu *ağış* ya da *ağuş* olarak okunabilir. Bu kelime ayrıca Türk onomastiğinin eski zamanlarından beri *ağış*, *ağuş*, *ağış*, *ağuş* olarak da kullanılmaktadır. Buna rağmen bu okumaların doğruluğu için kesin konuşamayız.

⁴⁰ *Azmadım* kelimesi açıkça okunabilir. *Bükmedim*, *bökmedim* kelimesini okumak içinse en azından iki işaret daha almak zorundadır. Bununla birlikte bir art vokale işaretinin kelime *d* için kullanılması gerekir, bunun ön vokale karşı kısmı bulunur. Aynı makalenin 79-81 sayfaları bu olguyla ilgilidir. Bu makaledekilere şu örnekler de ilave edilebilir: *alkadımız* (Kültigin NE) *aşım* (Bilge Kağan E 37) *yaratdım* (Bilge Kağan N9, N14) Buna ilaveten M. Räsänen (JSFOu, XLV, 3) bu konuya temas etmiştir.

⁴¹ S.E Malov bu işaret grubunu *esni* olarak okur ve okuyucunun asıl referans olarak gönderildiği indekse gönderme yapar. Bu yüzden okuması açıklanmamış olarak kalır.

⁴² *Bilge Atiz Agma Er Ağa* (ya da *ağış*, *ağuş*) örn. *atiz* ismine referansla (1) "suyun içinde aktığı hendek" (Kşg. DLT Dizin s. 49) (2) "tepeciklerle kaplı bir ülke toprağı (W. Radloff, *Wb. Kirghis*, *étiz vb.* (komandi, Tarañči) Moğ. *Atar vb.* krş. Ord. *atar*, Kalka *atar*, ağ- "aldırmak, tırmanmak, yükselmek, abanmak, devretmek, bir uçta yükselmek ve alçalmak" (Kşg: DLT Dizin s. 9) *atiz ağma er*, böylece: "engellere (tepelere) galebe gelen adam" anlamına gelir. *oyma er* "kumarbaz, oyuncu" (Irğ Bitig § 93) ilgili olarak *-ma* fiilden isim yapma ekidir. Bu üç kelime bir lakap olmalıdır. Bunlar Türk kişi lakaplarının ortak motifini teşkil ederler. (örn. Dede Korkut efsanelerindeki ve Er Manas destanındaki lakaplarda Osmanlı tarihinin diğer bazı kişi lakaplarıyla karşılaştırılabilir. *Toz-çoparan*, *Kağan-delen*, *Kuyucu*, *Düzmece*, *Boynu-yaralı*, *Tabanı-yarık*, *dağlar-delisi*, *yağı-basan*, ...) diğer yandan bu iki kelime birlikte *atuzgma* "bir müzik enstrümanı çalan adam" şeklinde bir arada okunabilir. *Atiz-* "müzik aleti çalmak" (A. Caferoğlu Uygur Sözlüğü [VS], s. 17). *-gma* Eski Uygurcada ve Köktürkçede iyi bilinen bir partisip ekidir.

⁴³ (a) *em+(i)g* "ev, aile (akk.)" "Bu kelimeye bakarak Uybat III, C kitabesinin ikinci satırını görebiliriz: *ilimke kanımka bükmedim [oğ]anımka inime içime men enkim köre bükmedim*. Radloff bu satırdaki *enkim* (*emik*, Kşg, DLT), kelimesini, "dert, çile, elem" olarak yorumlar. Orkun da bu yorumu kabul eder. Malov [EP s. 64; örn. ETY.], 272) Kaşgarî'de bulunan *emik* "hafiften sıcak (gün)" kelimesiyle tamamen aynı olduğunu öne sürerek bu anlamı hedef alır. Kelime Malov tarafından çift anlamda "iyi gün, mutlu gün" olarak kullanılır. Ben, bununla birlikte *em+ki-n*'deki (Radloff *WB*. Şor *em* "ev") ve *em+(i)g*'deki *em'in* "ev, aile, hanedan" anlamını taşıdığını öne sürüyorum. Radloff, Orkun ve Molov'un *bükmedim* ya da *bökmedim*, benim *azmadım* şeklinde okuduğum kelime ve anlamı "terk etmedim *em* "ev hanedan" kelimesinin anlamıyla uyum sağlar. Bununla birlikte bu kitabe *eb>em* değişmesi için erkendir. Buna rağmen *b>m* değişmesinin bazı örnekleri Köktürkçede mevcuttur. *biñ>miñ*, *beñkü>meñkü*, *kelteç-biz>kelteçimiz*, *Keñü Tarban>Keñü Tarman* ve *Tabğaç> Tangaç* (bu son şekil eski Uygurcaya aittir) (biñ Şine Usu, D. 9; Şine Usu, D. 9... *miñ* Irğ Bitig 48 (ETY, II, 81)..., biñ Kültigin, D. 32 (ETY, I), *beñkü* Çakul VIII (ETY, TII, 122), *meñkü* K.y. 5 (ETY, III, 193), *kelteçbiz* Kültigin, G 13, *kelteçimiz* Bilge Kağan, E. 18 (ETY, I, 38)). (b) Köktürkçede *eb* kelimesinin çeşitli anlamları için makalem "Bazı imla gelenekleri, bunların metin inlemelerindeki önemi ve Orkun yazıtlarında birkaç açıklama" Türk Dili araştırmaları Yıllığı (Ankara 1957)

⁴⁴ *buluş-i-n* "düzensizlik, bozulma, kargaşa" (iyelik eki, teklik 3. Şahıs eki+akk.) (a) semantik bakış açısıyla karşılaştırm: *bulun*: "düzensizlik, bozulma, kargaşa" (Man. III, 24 N9, II; 25 9) *bulğa- bulğan-* "bozulma, karışma, kafası karışma, düzensiz" (US. S. 38) *bululğa* "süreklilik bozuk olma" ((US. s. 38), *bulula-* "bozuk, düzensiz hale gelme (US. s. 38), *bulğak* "karışıklık" (US. s. 38), *bulğaan* vb. (US. s. 38) *bulaan* "kargaşa, yağma, çapul" (Kırgız sözlüğü Cilt I, s. 142) *bulğanguk* (US. s. 38, TTT, İndeks) "kafası karışık, dertli", *bulğanç* "alçaklık, adilik" (Kırgız sözlüğü Cilt I s. 142), *[alal]-bulas* "çok renkli, belirsiz, erimiş (uzun mesafeden görünen bir nesne için) (Kırgız Sözlüğü Cilt I. s. 143), *[alaca]-bulaca* vb. (Mod. Türkçede) *[alal] bulak > (allak)-bullak* "aşırı ölçüde karışık, düzensiz" (Mod. Türkçede) *buloo* "akıntı" (Kırgız Sözlüğü Cilt I s. 144), *bulğanuk* "bulanık, belirsiz" (Pd. C) *bulanık* vb. (Mod. Türkçe) *bulğag* "karışıklık, isyan" (Pd. C) *bulğavuç* "karışıklık, isyan" (Pd. C), *bülük* "kargaşa, karışıklık, iç savaş" (Kırgız Sözlüğü C. I s. 155) ve diğer Altay dillerindeki şekiller için N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen, Teil I Vergleichende Lautlehre* (Wiesbaden, 1960) s. 75 de şu örnekleri verir: *bulañır* "kir, bulanık, kir ya da çamur kiri" (mo.), *bulğa* "ayaklanma, isyan" *bulğa* "süprüntü, çöp" (mo), *bolğan* "başkaldırı, isyan" (ev.), *bolgı-* "kargaşaya sebep olmak" (ev.) *bolgo-* "karışıklık olmak" (ev.), *bulğanç* "başkaldırı, isyan", *bulğak* vb. (Eski T) *bulut* "bulut" (Eski T.), *gövde bul-* (b) morfolojik bakış açısıyla *buluş* kelimesini bu kelimelerle karşılaştırm: *boluş*, "tardım", *barsı* "barış", *savaş* "savaş", *tokuš* "dövüş", *tögüş > döğüş* "dövüş, çatışma" *sünüş* "sürgü", *kiñeş* "arabuluculuk, danışma"...

⁴⁵ *esge esin* (emir kipi) "hatırla" *esge esin-* "hatırlamak" krş.: Çuv. *azen-< es-i-n-* "hatırlamak" (Çuvaş Dili Sözlüğü, s. 6) Çuv. "hatıra" olarak (Çuvaş Dili Sözlüğü, s.6) Karaçay, Balkar. *es* vb. Kaz. Miş. Tipt *is* vb. Kas. *esge kil-* Miş. *esge tüş-*, Çag. *hatırğa kil-* Mod. Türkçe aklına gel-, aklına es-, Anadolu Diyalektleri *aklına düş-*, *gönlüne düş-* "hatırlamak" Bu birleşik

2. Tele II, İkinci Satır⁴⁶

köngē⁴⁷ tutuḳ⁴⁸ ʳ ʳdʳmi: üçün iʳmge tʳpdʳm (ya da ʳt kıd(t) ʳm)

Köngē Tutuḳ, efendime (ya da milletime) benim kahramanlık erdemim için hizmet etti. (ya da “hizmet etti” yerine benim kahramanlık erdemim için at(ları) feda etti at(ları) kesti)

3. Tuva I⁴⁹

1. sʳz ʳşʳmge yüz ḳʳdʳşıma ʳltʳ: bʳḡ bʳdʳnʳma sʳzʳme ʳdʳrʳltʳm.
2. ʳr ʳtʳm ʳḳ baş ʳtıḳ inʳl öḡge:⁵⁰ bʳn yʳtmʳş yʳaşda (ya da yʳşʳmda)
3. ʳr ʳrdʳmʳm: ʳʳki ʳʳlig tuuʳʳm yʳḡıda: otʳz ʳrʳḡ öʳʳrtʳm... ni.

Sizden, kadınımdan ve yüz akrabamdan (ve sizden) altı müttetik kavminden (millet) (benim olan) sizden (ayrıldım), yetmiş yaşında ayrıldım. Kahramanlık adım Aḳ Baş Atıḳ İnal Öḡeʳdir. Kahramanlık meziyetim: karşılaştığım kırk düşmanın otuzunu öldürdüm.

kelimeyi yapı açısından şu kelimelerle karşılaştırın: Mod. Türkçe düşünce gir- “onun ya da onların” rüyasında görünmek” *sırtına vur-* “yüklenmek, yüklenilmek”, *göze gir-* “birinin sempatisini kazanmak” ve gövdenin tekrarı açısından *sü süle-* “asker göndermek” tip ti “söylemek, ötüğ ötüñ “talep etmek” il ille- yönetmek, hükmetmek” *kağan kağanla-* “kağan olarak görevlendirilmek”, *yaḳa yaḳala-* “yakalamak” boy boyla- “okumak, şarkı söylemek, bir efsaneye bağlı bir parçayı oynamak” *soy soyla-* “okumak, atasözü türünden tavsiyeler içeren bir efsane parçasını oynamak, *bek bekle-* “ korumak” *diñi diñle-* “gizlice dinlemek”, *yemek ye-* “yemek” *içki iç-* “içki içmek”, *söz söyle-* “söylemek”

⁴⁶ EP. ss. 83-84

⁴⁷ E. Malov’un bu satırdaki okuması doğru değildir. Fotokopide kolay okunaklı olmayan ilk işaret ilk bakışta *gʳ*’ye benzeyen *k* ile aynı olmalıdır; fakat buna rağmen farklıdır. Normal bir *gʳ*’de sağa doğru tek kavis vardır. Fakat bunda iki tanedir. Bu yüzden kelimenin başlangıcında bir ünlü aramak gereksizdir. Kelime *köngē* olarak okunabilir. Eski Türkçede *kön-* doğru olmak, güvenilir olmak ve *kön-i* “doğru, gerçek” kelimeyle aynı gövdedendir. *Kön-ge* gövdesi *ina-* “inanmak, güvenmek” anlamına gelen *ina-l, ina-g, ina-ncu* gibi bir başlık olabilir. *-ge ö-ge, bil-ge, yan-ḡa, yon-ḡa>yorḡa* kelimelerindeki gibi bir fiilden isim yapma ekidir. Bu kelimeyle Dede Korkut destanında görülen *Ḳara Cöne Oḡlı* ismi arasında bir bağlantı olabilir.

⁴⁸ Fonetik ve herhangi bir kronoloji açısından ikinci işaret grubunun *at otaḳ* olarak okunabilmesi mümkün değildir. Bu, Köktürkçe ve Eski Uyгурca eserlerde çok sık bulunan unvan *tutuḳ* olmalıdır. Çok sayıda Köktürkçe metinde bu kelime bu kitabedeki ile aynı imla özelliğine sahiptir. Genellikle oku aşağıya doğru bir okla yazı *oḡ* işaretinin burada üç noktası yukarıya doğru yazılmıştır. Bu yüzden biz, kelimeyi *Köngē Tutuḳ* olarak okumalıyız. *Tutuḳ* unvanı için, örn. Orkun, Eski Türk Yazıtları [ETY], ciltler I, II, III çok sayıda örnek içerir. Yabaş Tutuḳ (ETY II, s. 69), Yaḡımuş Tutuḳ (ETY, II, 65) Öre Bör̄t Tutuḳ (ETY II, 96), Öz Apa Tutuḳ (ETY, II, 96, Ḳoşu Tutuḳ (ETY, I, 48) Oñ Tutuḳ (ETY I, 60), Külüg Tutuḳ (ETY, III, 62), Küñç Tutuḳ (ETY, III, 69), Kü Çekül Tutuḳ (ETY, III, 163) El Toḡan Tutuḳ (ETY, III, 31), Çiḡil Tutuḳ (ETY, I, 178), Buḳa Tutuḳ (ETY, I, 70) Buzaç Tutuḳ (ETY, II, 96), Alp Uruñu Tutuḳ (ETY, III, 119)

⁴⁹ EP. ss. 97-98, resim, s. 100

⁵⁰ *öḡe* kelimesinin hem *g* hem de *ge* ile yazılması istisna olarak kabul edilemez. Bu fonetik bir sorun değil bir yazım sorunudur. Bir sestem daha fazlasını temsil eden bir işaretten önce ya da sonra yazar bazen yanlışlıkla gereksiz olan, basit bir işaret kullanabilir. *ezinçüme* gibi (Altın Köl, a cephesi, satır 3)

4. Tuva I, 4. satır⁵¹

^altı b^ağ b^ud^un^um küçl^ügⁱn üç^ün ar^rkuş:⁵² ^eld^em ^at ^eşin ^aya^as ^aña tegti⁵³

Altı müttefik kavmim (milletim) güçlü olduğu için, armağan kervanları, uysal⁵⁴ atlar, soylu kadın(lar)⁵⁵ ve erkek köle(ler) onlara gelmişti.

5. Tuva II, a⁵⁶

1. teñri

2. kök^emⁱ⁵⁷ tut(uğ)

3. tört k^ad^aş

4. buğa ^er ^at

5. ^eb ⁱt^e⁵⁸küm^üş ^ak (ya da ^eb it^er küm^üş^ün)

⁵¹ Ep, s. 96, resim s. 100

⁵² ar^rkuş okuması mümkündür. Çünkü Köktürkçede bile ar^rkuş > ar^rkuş şeklinde bir değişim tipinin bazı örneklerine sahibiz: yaratuⁿu > yaratunu (K., E. 10; B., E. 20) ar^rkuⁿ > ar^rkun (Kşg) ka^dı- > ka^dı-, ad^g > ad^g (Eski Uygurcada), sa^kız > sa^kuz, alı^ş > alı^ş-, alı^ş > alı^ş-, balı^ğ > balı^ğ...

⁵³ g' den sonra t görünebilir. Bunun için not 27'ye bakınız.

⁵⁴ eldem "uysal, evcilleşmiş, nazik" (SDD cilt, II, s. 521) Moğolca ildam "arkadaşça, kibar, yardımsever, sempatik, hürmetkâr"; Hal. Mog. Yaldam vb. (F.D Lessing Mongolian- English Dictionary, Berkeley ve Los Angeles, California, 1966, s. 403) el "halk, yabancı+dem (isimden isim yapma eki) (örn. kün+dem, bir+dem, yön+tem...)

⁵⁵ eşi-n< eşi, işi "asil kadın" +vasıta eki)

⁵⁶ EP, s. 98, resim s.100

⁵⁷ Malov'un Kök Amaş okuması doğru olmaz. Böyle bir isim Türk onomastiğinde doğrulanmamıştır. Diğer yandan Kökemış "yücelmiş, övülmüş, yükselmiş" okuması mümkündür: Kök-e-miş (köke- köke-ğ-, kök-eğ- fiilinden). Şu isim ve unvanları morfoloji açısından karşılaştırın: Odğurmuş, Otamış, Yağımış, Kutulmuş, Ögdülmüş, Turmuş, Satılmış, Yigdemmiş, Ötemiş, Sülemiş...

⁵⁸ Son satırdaki Etrük ismi de kabul edilemez. Bu isim Türk onomastiğinde görülmez. Fakat yeni transkripsiyon anlam üretir. Bu bize bir atasözü hatırlatır.

1. “Tanrı”
2. “Kökemiş Tutuk”
3. “Dört akraba”
4. “kahramanlık adı Buğa”
5. “Evi (aileyi) örgütleyen gümüş aktır. (mana olarak “iyi”)
(ya da o evi gümüşle örgütler)

6. Tuva II, b⁵⁹

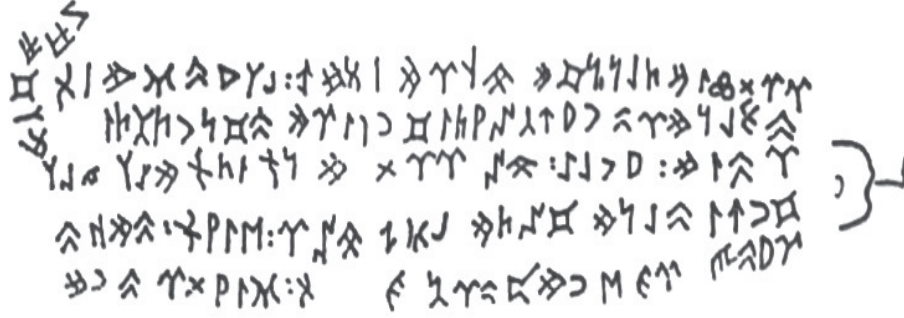
- 1.....m: s^lz^lme
- 2....[erdem]im için s^re^dm
- 3.....özge ^ad^rl^dm
- 4.....küdik(?)
- 5.....kı

1. “(benim olan) senden”
2. “erdemimden⁶⁰ dolayı birleştirdim”
3. “hayatımdan (ruhumdan)⁶¹ ayrıldım”
4. “Kudik (?)”
5.

⁵⁹ Ep. s. 99 resim s. 100

⁶⁰ *sır-e* “bir konfederasyon oluşturmak, birleştirmek, düzenlemek”; *sır* kelimesinden “konfedere olmuş”.

⁶¹ *öz* kelimesinin bu anlamı için “Köktürk Yazıtlarında “ölüm” kavramı ile ilgili kelimeler ve “kergek bol-“ deyiminin izahı ” VIII Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (Ankara, 1966) s. 141-143

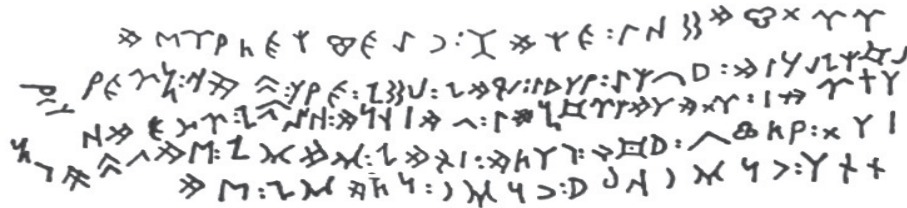
7. Kemçik-Çırgak, A, 2. ve 5. satırlar⁶²

2. t^anl^ar[']m['] r['] t[']n yok^ü çün y[']ti aşnuķı['] r[']m t[']şa[']ru tegti[']⁶³

5. r['] ay at['] g s[']r[']g['] a[']lt[']n[']m uş...

2. oğullarım⁶⁵ kahraman adına sahip olmadıkları için (onlar) benim yedi yaşlı hizmetçimle ülke dışına⁶⁶ gittiler”

5. “Adamları (askerleri) çağır. Atları⁶⁷ topla. Sarı altınım işte”

8. Kemçik-Çırgak, B, 6. satır⁶⁸

⁶² EP s. 79-85 resim s.85 ETY, III s. 73-75

⁶³ tegti kelimesindeki -gt- konsonant grubunun durumu için 27. nota bakınız.

⁶⁴ “g” önünde a ile yazılan sang kelimesindeki son işarete referansla “Bazı imla gelenekleri...” ss. 80-81, makaleme bakınız.

⁶⁵ tay(<tañ) “erkek, oğlan” (SDD, III, 1324, 1325)

⁶⁶ Kendi kahramanlık adımı kazanmadan önce, kendi ülkesi dışında ülkelere sefer yapmasının genç bir adamdan talep edilen yiğitliklerden biri olduğunu Köktürk kitabelerinin bazılarında anlayabiliriz. İlgili örnekler: *ilimke erdem için men yerildim* (Altın Köl I, c. satır 1); *ilimde dört teg(i)zindim erdemim için* (Altın Köl, II, b, satır 2); *er erdem bolsar anda ermiş eşin men altın kırka kırtim-er erdem için tüpüt kanğa yalabaç bardım kelürtüm* (Altın Köl, II, c, satır1,2); *erdemim için il arada kara kanğa bar(i)pan-yalabaç barpan kelmediiüz begimiz.* (Uybat, sağ yüz, III); *...in için alpin için erdemim için...-...pdı üç kıta teg(i)zinti* (Uybat II, satır 2,4); *... tokuz... teg(i)zinip* (Uybat III, c, satır 1)

⁶⁷ eg- kelimesinin anlamı için karşılaştırm: *egir-< eg-i-r-* “hayvanları, sürüyü toplamak” (SDD, s. 511) Aynı gövdeden egrat (SDD, s. 513), *egrek* (SDD, s. 513), *egrik*, *eglik*, *ergen*, *eglek*, *egbez egbez* (SDD, s. 512, 514)... Bu kelimeler aynı düşünceyi ifade eder, muhtemelen” hayvanları, sürüyü toplamak...”

⁶⁸ Ep. s.s. 79-85 ETY III, s. 73-75 resim s. 85

1. ^er ^erd^emⁱm ^ad^akı ^eg^eçimge ^ana ^eg^em⁶⁹ içgⁱt y^erⁱltⁱm

Küçük kız kardeşimden⁷⁰, sevgili annemden⁷¹ ve benim kahramanca (ya da yiğitçe) hünerimin ünü olan hizmetçilerim(den)⁷² ayrıldım (ya da koptum).

-EK-

Bu makale üç yıldan fazla bir zaman önce gönderilmişti. Teknik nedenlerle (özel baskı malzemeleri, klişeler vb.) yayını gecikti. Bu süre içerisinde her bir bölümünü yeniden sınama şansını buldum. İlave çalışmalar birinci bölümü etkilemedi. Bununla birlikte, Eski bir Türk diyalektiğini hem dış (damgalar “kavim işaretleri”) hem de iç (dilbilimsel) nitelikleri temelinde ayırabildiğim için notları –özellikle benim +ga’yı +ka’ya tercihimin nedenleriyle ilgili olan ve söz konusu ilk sembolün fonetik değerine temel olan mevcut 17. notu– yeniden şekillendirdim: Ve bu diyalekt diğer ayırıcı unsurlarla birlikte, -ka ekine karşılık, ağızlardan bir kalıntı olan -ga datif-lokatif ekine sahipti. Bu yüzden, bu, benim seçimime doğrudan bir kanıt teşkil etmektedir.

İkinci bölümde ise beni çeşitli okumalardan birini diğerine tercih etmeye teşvik eden, yeri geldikçe burada sunulanlardan birini etkileyen, yeni gözlemlerden kaynaklanan bazı değişiklikler var. Tesis ettiğim fonetik değerlerin doğrulanmasında daha fazla veri getiren yeni yayınlara bağlı bazı ilaveler de var.

Yayıncıya yeni yorumu gönderdiğimde özgün makalenin ilk provalarını da aldım. Böylece yukarıda andığım Eski Türk diyalektiği konusu üzerine, bu üç sembol ve bunu takip edecek ilgili metinler hakkında, ilave görüşler üstüne daha fazla noktayı içeren ikinci bir makale ortaya çıktı.

(Central Asiatic Journal, vol. IX. no: 4 Wiesbaden 1962, 241-263)

⁶⁹ ana-ege< ana+eke, tam. atake<ata-eke (W. Radloff, *Wb.*)

⁷⁰ adakı “sonraki çocuk; şöret” (W. Radloff, *Wb.*)

⁷¹ egeçi. Anlamı için bakınız W. Radloff, *Wb.* (egesi, ekese, eges, egeçe, egeçi, egeçi, igeçi)

⁷² içgit<içgi+t, içgi “hizmetçi” (bakınız *Babürname*), +t Kök Türkçede de kullanılan çokluk eki.